

עם הבחירה ככאב וכגרוטסקה

(פרוזה ישראלית מ-1967 עד 1972)

זמן מה אחר מלחמת ששת הימים ביקרתי בקבר רחל שבבית-לחם. בסביבה התהלכו להם כמה ערבים, כפי הנראה מתושבי המקום, במצב רוח טוב ככל הנראה לעין, ושווחו ביניהם בנחת. בתוך הבנין הקטן בעל הכיפה העגולה שמיקומו ההיסטורי מפורק במקצת, הסתובבו הישראלים ופניהם כחוזרים מלוויה המת. כמה יהודיות קשיות נשקו לקירות בדבקות ובכו והילילו ככל שכוחותיהן עמדו להן. על מה בכו? מי יודע. אולי על המלחמות ואולי על המוות, אולי על מחלות ואולי על קשיי פרנסה, ואולי סתם כך מחשש עינא בישא, שלא יחשבו במרומים שטוב להן יותר מדי.

היה זה, כפי הנראה, אחד ממראות "המנוצחים" ו"המנצחים", נוסח ישראל 1967. והקדמתי פתיחה זו לדברי, משום שסבורה אני כי יש למציאות מוזרה זו שנפל בחלקנו להיות בה השלכות רבות על הספרות בשנים האחרונות.

בהמשך לכך אני מבקשת לציין תופעה, אשר טרם זכתה לתשומת הלב הראויה לה: הפרוזה של השנים האחרונות, בקווים כלליים, מתייחסת אל המציאות הישראלית, מתלבטת בבעיות השעה, ביניהן בעיות שנולדו על ברכי המציאות המדינית החדשה, או בעיות ישנות אשר שבו והחריפו עם התמורות שנתחוללו. ניתן לומר זאת על מרבית הספרים שנתפרסמו בשנים האחרונות, אם כי, כמובן, יש גם יוצאים מכלל זה. מלחמת ששת הימים: ימי המתח הכבדים מנשוא לפניה, המלחמה וההשתלשלות המדינית לאחריה, גררה אחריה שינויים בהלכי המחשבה. ככל שהתקווה לפיתרון חד וחלק המתקבל על דעת כולם הולכת ופוחתת, כן מתרבים הפקפוקים וההתחבטויות. הליברליזציה באירופה של המאה ה-19, התפנית לעבר הלאומנות הקיצונית במאה ה-20, השואה, הקמת המדינה, מלחמת ששת הימים – כל אלה השפיעו ומשפיעים על המחשבה היהודית. המשכילים הראשונים האמינו בתום-לב, כי יציאת היהודי מתוך הגיטו (ונוח היה להם לראות את הגיטו כיצירת היהודים עצמם ולא ככפיה אכזרית מן החוץ) והסתגלותו לתרבות האירופאית תחסל את הבעיה היהודית אחת ולתמיד.

יל"ג, הנביא הזועם של ההשכלה, חי תקופה ארוכה מספיק כדי להבחין, למגינת לבו, שמקח טעות היה בידו. משרי התחיה הלאומית לא היו תמימים

פחות מאשר חסידי ההשכלה. הם האמינו בלב שלם בתחיה הלאומית כמרפא לכל דווי. תחילה סבורים היו כי מדרך רגל על אדמת האבות דיה לחולל את הפלא. אחר כך בא חזון המדינה העצמאית. ברצוני להדגיש כי חזון המדינה קדם לשואה, ומאוסה עלי אותה הצטדקות על קיומנו הלאומי בעזרת רשימת ששה מיליון קרבנות. בוודאי שתמונת העולם של היהודי והישראלי המודרני נקבעת במידה לא מעטה על ידי טראומה נוראה זו, הטמונה ביסוד הכרתו של כל אחד מאתנו, בין אם עבר אותה בגופו ובין אם עבר אותה בנשמתו בלבד. אולם מותם של ששת המיליונים חייב להיות בשבילנו סבל, ולא מתנה המחזקת את קיומנו.

הקמת המדינה אכן שינתה בהרבה את פני הדברים. הבעיות כיום שונות, בהכרח, מן הבעיות של הקיום בגולה. אולם הקמת המדינה הביאה, בצידה של נורמליזציה פוליטית, למשבר חמור של ערכים. המצב המדיני והחברתי השונה הביא בעקבותיו אתגרים חדשים. האידיאלים הנושנים בחלקם לא עמדו במבחן המציאות החדשה. המתח של הימים בטרם קום המדינה נשבר, כשבעקבותיו באה אנדרלמוסיה שבהתפרקות. יש בכך מן התמיהה, שהרי פעם סברו, שעם השגת המטרה המדינית הלאומית תבואנה כל הבעיות כולן על פתרון המלא והאידיאלי. אולי גם קצת מאכזב הוא לראות, אחר פרספקטיבה של שנים לא רבות, שתנועת התחיה היהודית הלאומית היא אחת מני רבות. הקמת מדינת ישראל שוב אינו מאורע מבודד, חד-פעמי – עשרות מדינות נוסדו בשנים האחרונות, בעקבות ההתעוררות הלאומית שהיא מסימני התקופה. ולא זו בלבד, אלא שיש, ללא ספק, תנועות המשתמשות בדגל הלאומיות לרעה.

מלחמת ששת הימים היכתה את היישוב בהלם כבד. למלחמת העצמאות היה העם מוכן, מבחינה נפשית. משך שנים התנהל המאבק נגד השלטון הבריטי. בימים שטרם המדינה ביקש היישוב לראות את היריב העיקרי בבריטים, ולא בערבים. רבים היו בטוחים, כי שנאת הערבים אותנו נובעת אך ורק מן ההסתה האנגלית. מחשבה זו מוזרה כלשהו, אם אנו נזכרים, כי בטרם היות האנגלים בארץ, בימי הממשל התורכי, גם כן לא ערכו שכנינו הערבים הפגנות אהבה מיוחדות לכבודנו. האם נבעה אז שנאתם אך ורק מן ההסתה של הממשל התורכי? מכל מקום, היה ברור לכולם, כי המדינה לא תקום ללא מאבק. ולמען המטרה הנכספת, הקמת המדינה, היו מוכנים להילחם ולמות. עם תום מלחמת השחרור ודאי לא נמצא איש בארץ, אשר חזה אף בחלומותיו השחורים ביותר שבשנות

השבעים עדיין נמצא במצב של מלחמה עם הארצות הערביות השכנות. ייתכן, כמובן, שאם נאצר לא היה עולה לשלטון במצרים ומהמר על קלף הלאומניות הפאן-ערבית ועל שנאת ישראל, כבר היה השלום שולט בכיפה באזור. אך אלה הם הרהורים שאינם מעלים ואינם מורידים. על כל פנים ברור, שאם מלחמת תש"ח מצאה את העם מוכן מבחינה נפשית (אם גם לא מבחינה צבאית, בשל השלטון האנגלי) הרי ימי המתח לפני מלחמת יוני מצאו את העם בציון שאנן ושלוו (אם גם מוכן מבחינה צבאית). האיום הפתאומי בא למרביח התושבים כרעם ביום בהיר. היהודים, בכל הדורות, ביקשו ששכניהם יאהבו אותם; תכונה זו דבקה גם בישראלי המודרני. פרץ השנאה הבלתי צפוי כל כך החריד אותו. למרות גודל הניצחון הביאו גם הימים שלאחר המלחמה אכזבה: אם היו כאלה שחשבו, שזו תהיה מלחמה לסיום כל המלחמות, הרי שנתבדו. ועוד: מעולם לא הטרידה אותנו הבעיה הערבית כל כך. חשבון הנפש מאז מלחמת ששת הימים הפך לספורט לאומי אצלנו.

אף יחס העולם אל מדינת ישראל השתנה בשנים מאז המלחמה במידה רבה מאוד. ציניקנים אמנם טוענים, כי הנפט שנתגלה בשנים האחרונות בכמויות עצומות במדינות ערב הוא שחולל את היחס המשתנה, ואין לחפש כאן סיבות מטפיזיות. אלא שלאדם ההוגה קשה להעמיד הכל על נוסחה אחת, ואפילו יהא זה הנפט. ישראלי היוצא למסע לחו"ל לאחר שלא היה שם כמה שנים, צפוי להפתעה בלתי נעימה. נגוזה האהדה לישראל כלעם קטן שלאחר רדיפות וסבל הקים בגבורה על-אנושית ארץ משלו. במהירות מסחררת הפך הישראלי בעיני העולם מגיבור סימפאטי המגן על חייו בפני חזקים ממנו לעריץ יהיר, אכזר ומדכא חלשים. לא סלחו להם לישראלים את הניצחון המפתיע, ומי שבכל זאת עדיין אוהד אותם, כמו, בין השאר, חוגים יהודיים שונים – חש צורך להצטדק. ועוד חופעה מעניינת: לפני שנים היה ישראלי השווה בחו"ל נתקל תכופות ביחס של העדפה על פני היהודי המקומי. אין להכחיש, שהיו ישראלים עוורים עד כדי כך, שנהנו מתופעה זו. שעה ש"יהודי" עדיין היתה מילת גנאי, הרי "ישראלי" היתה מילת שבח. עתה שוב התהפכו היוצרות. אין מדברים וטוענים כנגד היהודי, כי אם כנגד הישראלי. מילת הגנאי עתה היא "ציוני", משל חברו ביצור זה כל התכונות השחורות ביותר של הריאקציה המפגרת.

מה הפלא שהישראלי שוב מרבה לשאול את עצמו שאלות של זהות, עתיקות וגם חדשות? נתקלים בשאלות הללו במאמרים פובליציסטיים מעל דפי

העתונות, בשיחות של יום יום, בספרים המתייחסים אל "הספרות היפה" ובאלה שאינם נכללים בתחום זה. מעניין שסופרים אשר לפני כמה שנים בחרו בעולם דמיוני כרקע לסיפוריהם, פנו לאחרונה אל עולם המציאות הישראלית. אפשר להביא כמה וכמה דוגמאות. הנה יצחק אורפז פירסם בסוף שנת 1969 את הרומאן "מסע דניאל"⁽¹⁾ אחר שתי נובלות אלגוריות כמו "מות ליסנדה" ו"נמלים". אמנם ב"מות ליסנדה"⁽²⁾ (1964) וב"נמלים"⁽³⁾ (1968) מופיעים גיבורים הגרים בדירות גג בעלות נוף ואקלים ישראלי; אך המסגרת האלגורית אינה יכולה לשקף ארועים מדוייקים במקום ובזמן. ואילו דניאל, העומד במרכז הרומאן "מסע דניאל", הוא צעיר החוזר לביתו ממלחמת ששת הימים כשהוא מלא שאלות שאינן מניחות לו להזור למסגרת חייו מלפני המלחמה. דוגמה נוספת לנטיה זו המסתמנת בשנים האחרונות הם סיפוריו של א.ב. יהושע. סיפוריו הראשונים של יהושע מתרחשים בעולם דמיוני-פנטסטי. רק לאחר מכן הוא עובר לנופי ירושלים ותל-אביב, השפלה וההר. המחזה "לילה במאי" מתרחש ערב מלחמת ששת הימים. הסיפור האחרון שפירסם יהושע עד כה, "בתחילת קיץ - 1970"⁽⁴⁾, מספר על ימי מלחמת ההתשה, - כפי שמסתבר כבר מן הכותרת. ספר כל כך פרטי ואינטרוברטי כמו "וירח בעמק אילון"⁽⁵⁾ לעמליה כהנא-כרמון מזכיר בפירושו את מלחמת ששת הימים כמאורע אשר גרם לשינויים בחיי הכלל ובחיי הפרט; ה"ישראליות" אצל עמליה כהנא-כרמון היא יצור מוחשי כמעט. אהרון אפלפלד עבר בספריו החדשים⁽⁶⁾ מנופי הגולה לנופי הארץ; כך גם שמאי גולן⁽⁷⁾. שרגא אונגר, גיבורו של עמוס עוז⁽⁸⁾, חושף מימד חדש ומדהים במשולש הרגשי שקצוותיו הם יהודי-ישראלי-גוי. במעגל החיצוני יותר של אותם נושאים יש למנות זכרונות ילדות כמו אלה של ברטוב⁽⁹⁾ או שחר. ושייכים לכאן גם תיאורי ההווי הארצישראלי לפני כמה עשרות שנים, הווי המושקע אי שם ברבדים העמוקים יותר של המציאות העכשוית שלנו. כאלה הם הספרים החדשים של אהרון אמיר⁽¹⁰⁾, חיים גורי⁽¹¹⁾, יצחק שלו⁽¹²⁾.

מוזרה היא העובדה, ש"המאורע הספרותי" בהא הידיעה של השנים האחרונות היה פרסום רומאן אשר יוצרו סרב להוציאו לאור בימי חייו. מכיוון שקשה לומר שבדרך כלל ספרות וספרים הם חומר שיחה וענין מיוחד אצל הקהל הישראלי (לא מדובר כאן, כמובן, על אנשים שהספרות היא עיסוקם הקבוע, כי אם על הישראלי הממוצע) היתה הופעת "שירה"⁽¹³⁾, מכל הבחינות, מאורע החורג מן השגרה. "שירה" הוא הרומאן הארצישראלי השני הגדול של עגנון,

אחר "תמול שלשום". זמן התרחשותו של הרומאן "שירה" הוא מאוחר יותר מאשר "תמול שלשום"; בצורתו הנוכחית, הבלתי גמורה, מתחיל הרומאן בשלהי שנות השלושים, ערב מלחמת העולם השנייה, ומסתיים (עד כמה שאפשר להשתמש במינוח זה לגבי רומאן שיוצרו לא הספיק לסיימו) בתחילת שנות הארבעים, בימי המלחמה, התסיסה ביישוב היהודי והערבי והמרי כנגד הבריטים. אמנם, הענין הבלתי רגיל ב"שירה" נבע בחלקו מנימוקים שאין להם ולא כלום עם הערכת ספרות לשמה; כמו, למשל, הענין המוגבר ביצירת עגנון לאחר שהוא קיבל את פרס נובל, בקרב חוגים שלפני כן היו רחוקים מבקיאות ביצירתו של הסופר; וכך סירובו של עגנון משך שנים רבות לפרסם את "שירה", מה שהוסיף מעטה סודיות לפרשה; וגל הניחושים הפרועים באשר לזהותם האמיתית של הפרופסורים, מלומדי סרק ברובם, המאכלסים את דפי הספר. למרות זאת לא היתה הופעת "שירה" הופכת למאורע בלתי שגרתי, אילמלא שני גורמים בסיסיים: ערכו של הרומאן כיצירה אמנות, ומשמעותו האקטואלית לגבי קהל הקוראים של היום. שני הגורמים הללו קיימים ב"שירה".

טרם הודגש במידה מספקת הקשר האמיץ שבין "שירה" ל"תמול שלשום". כן גם לא צויין שהגיבורה החמקמקה והאמביוולנטית, שירה, היא סוניה בוגרת ורצינית יותר. אפילו הנמשים זהים – סוניה היתה "עדשנית". שירה, אמנם, עברה יותר בחייה; היא עצמאית, עומדת ברשות עצמה, מתפרנסת מיגיעת כפיה, יעילה בעבודתה וכביכול אינה זקוקה לחסדיו של אף אחד. לעומתה סוניה מפונקת, מקבלת תמיכה כספית מאביה, ואיך בה אותה קשיות וחסינות שרכשה לעצמה שירה לאחר ניסיון חיים מר (ואיך כלל השיבות בדבר, אם זכרונותיה של שירה על מה שעבר עליה, זכרונות אותם היא מספרת למנפרד הרבסט, אמיתיים הם או בדויים). אך הבדלים אלה מסתברים מן העובדה, שסוניה היא עלמה בשנות העשרים שלה ואילו שירה היא אשה שעברה כבר את שנת השלושים. ההצלחה של סוניה בתחילת עבודתה כגננת אף היא נותנת מקום להשערה שברבות הימים היא, כמוה כשירה, תהיה לאשה עצמאית העוסקת ביעילות במקצועה. מאחר ומלאכת כתיבת "שירה" לא נסתיימה בידי הסופר, הרי התפתחותה לעתיד של האחות שירה חייבת להישאר בגדר השערה, ואין אנו יכולים להוציא מסקנות על מה שאינו קיים בספר. האם הרומאן "שירה", מלבד ערכו כשהוא לעצמו, מוסיף ומעמיק את הכרתנו והערכתנו את עגנון כסופר? נראה לי שאפשר לענות לשאלה זו ב"הן", ללא

כל היסוסים. העובדה שעגנון לא רצה לפרסם את "שירה" בעודו בחיים מעידה על כך, שהוא ראה רומאן זה כחורג במידה מסוימת מכלל יצירתו. מכאן שיכולים אנו לעמוד ברומאן זה על אספקים נוספים ביצירת עגנון – הגם שבקווים כלליים משתלב הרומאן הן מבחינת המיבנה, סגנון הכתיבה והתוכן במירקם של יצירת הסופר. כאמור, זהו הרומאן הארצישראלי השני הגדול, בצד "תמול שלשום". בתור שכזה, הוא משלים את היריעה הארצישראלית; עגנון מתבטא בבחירות על אנשי "ברית שלום", על יחס הערבים ליהודים, על תנועת המרי נגד הבריטים, על החיים במסגרת הקבוצה, ועוד אספקטים מדיניים וחברתיים שחשיבותם קיימת ועומדת לא רק לגבי תקופת התרחשות הרומאן אלא אף לגבי תקופתנו. יש שהדיעות מפתיעות; כמו למשל הטיראדה כנגד היישוב הדתי שבפי שירה. אמנם שם הסופר את הדברים בפי שירה, ועל כן אינו חייב בהכרח להזדהות עם הדיעות הללו.

לא יאה זה בדיוק מתאים לעובדות אם נאמר שבדרך כלל עגנון הוא סופר אופטימי מלא שמחת חיים ונוטה לסיים את ספריו בכי טוב. אבל חוסר התוחלת והוסר הקומוניקציה המשתלטים יותר ויותר על יחסי הרבסט והנריאטה אשתו הם אולי מן המייאשים ביותר שביחסי גבר ואשה אותם תאר עגנון בספריו. לא שחיי הנישואים ביצירות אחרות מתנהלים על מי מנוחות של הבנה הדדית. אפשר להזכיר שמות נובלות וסיפורים כגון "סיפור פשוט", "בדמי ימיה", "הרופא וגרושתו", "פנים אחרות", "פרנהיים", ועוד. אך ביצירות אלה, למרות כל כאב הלב שבהן, אין כפירה מוחלטת באפשרות שגבר ואשה שבאו בברית הנישואין עלולים להגיע לאיזה שהוא מכה משותף. וכפירה זו קיימת וקיימת ב"שירה". ייתכן שפסימיזם מוחלט זה הנובע מן היצירה אף הוא היה אחד הגורמים שעיצבו את הסופר לפרסם את הרומאן בעודו בחיים. עגנון, שהוא היחיד בספרות העברית המסוגל לעורר רושם תמים כביכול על ידי שימוש בסממנים סופיסטיים מסובכים ביותר, עוקב בחוסר רחמים אחר דרכו של מנפרד בהנריאטה. הרס חיי הנישואין, העומד במרכז הספר, משכנע ומדהים משום שזהו תהליך איטי וממושך ולא עובדה קיימת מראש. הרי הנריאטה היתה אהבתו הראשונה והיחידה הגדולה של מנפרד. תחילה מוליך אותנו הסופר במסלול מטעה, כאשר הוא תולה את הקולר להתרחקותם ההדדית של בני הזוג בהנריאטה דווקא. הנריאטה הזקינה טרם זמנה; היא עסוקה בהשגת רשיונות עליה לקרוביה בגרמניה ואין לבה פנוי לצרכי בעלה; טרדות הבית מכלות את כל כוחה. בני הזוג ישנים בנפרד; זהו רצונה של הנריאטה.

שרה הקטנה באה לעולם פשוט משום שבני הזוג חגגו את יום ההולדת של מנפרד. על כן עלול הקורא בעל הכוונות הטובות לחשוב, שאם אך תשנה הנריאטה מעט ממנהגיה עם בעלה, יחזור בו זה האחרון ממחשבותיו על שירה ועל שאר נשים ויחזור בלב שלם אל אשתו החוקית בעלת המידות הטרומיות. ובאמת יש בהמשך הדברים איזה מפנה ביחסים שבין הרבסט לאשתו, בעקבות ביקורם של השניים אצל בתם זהרה שבקבוצה. האמת העצובה היא, שפריחה מחודשת זו בטעות מקורה. התקרבותו של מנפרד להנריאטה נבעה מרצונו לכסות על בגידתו; ושעה שהנריאטה גאה ומאושרת בהריונה הרביעי (בניגוד למינהגה בהריונה הקודם, שהיה עליה לטורח) ומשתעשעת ברעיון כי בנה יהיה צעיר מנכדה הבכור – רואה הרבסט באכזריות קרה עד כמה מגוחך וצורם הריון זה של אשה מזקינה ששערותיה הופכת שיבה ופניה קמוטים. מזעזע הוא תיאור ביקורו של מנפרד אצל הנריאטה בבית-החולים לאחר הלידה. "וכבר סיים מנפרד כל שיחותיו עם הנריאטה ואפילו היה יושב עמה אלף שנה לא היה מוסיף כלום" (ע' 480). עגנון אינו מסתפק במשפט זה, וליתר הבלטה הוא מתאר את זהרה הבת המבקרת אצל אמה באותה שעה ממש; וזהרה אינה רוצה לעזוב את הנריאטה; "ואלמלא האחות שהראתה סימנים שאף זהרה צריכה ללכת היתה יושבת עם אמה עוד שעה אחת ועוד שעה אחת עד אלף שנה ויותר". (שם). מתוך שמראה לנו עגנון את אהבתה העמוקה של הבת, הוא חושף את ניכורו המוחלט של מנפרד מאשתו. למותר לומר, כי היחסים עם שירה אף הם רחוקים מלהיות אידיליים. בהזיותו הטרופות יש שמנפרד תולה בה בשירה תכונות לסביות – כאשר הוא חולם על חתונתה של שירה עם ליסבט ניי, או כאשר הוא רואה אותה בדמות רוצח ואנס שהרג נערה בבגדי גבר ליד תחנת הרכבת בלייפציג. איך להסתמך על הזיות אלה כהוכחה חותכת לחריגותה של שירה מן הנורמלי. יכולים אנו לחשוף מניעים שונים למחשבותיו של הרבסט. למשל, תחילה סבור היה ששירה גברית בהתנהגותה ובהופעתה, והופתע לגלות בה פנים חדשות עם ההכרות הקרובה. וכן יש בו טינה על שירה – הן בשל בגידתו בהנריאטה והן משום ששירה מונעת עצמה ממנו. אין לדעת מהו פתרונו של סבך רגשי זה.

עלילותיו של מנפרד הרבסט מתרחשות על רקע של זמן ומקום ברורים מאוד. מרבית דמויות הרומאן נוקטות עמדה מבחינה פוליטית ורעיונית. מנפרד הרבסט אמנם מהסס, כדרכו, אך הנריאטה המעשית והנבונה תומכת בזכות להגנה עצמית ומבטלת את אנשי ברית שלום, שמעוזם באוניברסיטה; זהרה

היא חברת קבוצה ומבהירה לאמה את תורת הרכוש המשותף; תמרה הפרפרית מפתיעה את הקורא כאשר היא פונה מן הביילויים שלה לפעילות מחתרתית; סגליכט, המלומד הענותן והצנוע, דמות חיובית בודדה בין האקדמאים הקטנוניים והעקרים, – הוא איש ההגנה; ושירה, כיאה לה, שופכת קיטונות של כוז על הכל, וממאנת לחשוף את צפונותיה.

חיפוש נוקב אחר הזהות היהודית והישראלית עומד במרכז שני סיפוריו של עמוס עוז, "עד מוות"¹⁴, ו"אהבה מאוחרת"¹⁵. שני הסיפורים הופיעו לראשונה ברבעון "קשת" ואחר כך בצורת ספר. לכאורה, שונים שני הסיפורים מאוד זה מזה בנושאם המרכזי, ברקע וגם בסגנון. "עד מוות" הוא סיפור "היסטורי", על רקע מסעי הצלב. מצויין אפילו התאריך, תכסיס ספרותי בדוק על-מנת לעורר רושם של מהימנות: בשנת 1095, הלוא כך כתוב, הזעיק האב הקדוש אורבן השני את המאמינים למען ישחררו את ארץ הקודש מידי הכופרים. בשנה שלאחר מכן יוצא האציל גיוס די-טורון בראש גדוד קטן למסע אשר יעדו ירושלים הקדושה. תולדותיו של מסע אומלל זה הן עניינו של הסיפור. אווירה כבדה של מיסתורין ומועקה שורה על המתרחש למן השורה הראשונה. כוחות אפלים שאיך להם הסבר על דרך הטבע שולטים בכיפה. גורלם של האנשים כפוי עליהם מגבוה. אף החלטות עצמאיות כביכול כאילו נובעות מתוך כפיה פנימית שאיך עליה עוררין. יסוד קרוב כלשהו של האנשת העולם הסובב והגורל הכפוי ניתן למצוא גם ביצירות אהרון אפלפלד. בסיפור "עד מוות" מתהדקת תחושת הגורל שאיך מנוס ממנו; האנשים צועדים לא לקראת ירושלים, כי אם לקראת המוות, שקרבה לו אל ירושלים שבדימיון. העלילה היא, כאמור, מסע הצלב של האציל גיוס די-טורון, מסע שיצא מחבל אביניון מזרחה, אל ירושלים עיר הקודש, ואליה לא הגיע. הדמויות העיקריות הן שתיים: גיוס די-טורון עצמו, וכך קלוד המכונה עקום-הכתף. מוזרים היחסים בין האציל הכבד והגלמי חסר כוח ההבעה העצמית השואף לאיזו שלמות רוחנית מתוך חומת הארציות הסוגרת עליו, וקלוד שהמום דבק לא בגופו בלבד אלא אף בנשמתו והוא רואה עצמו כמי שהוסמך להביע את אשר די-טורון חושב ולנהל כרוניקה בכתב. בדרך נוצרית מאוד, מחפש קלוד עקום-הכתף את הדרך אל החסד האלוהי דווקא מתוך הסחי והמיאוס, שכן מידה טובה מתבלטת עוד יותר כאשר היא באה בצד היפוכה. לגבי הסופר, ממלא קלוד פונקציה מסובכת למדי. חלק מן העלילה מסופר בצורת מובאות מרשימותיו של קלוד. בדרך זו ניתן לו לסופר להשקיף על תולדות המסע מזוויות ראייה

שונות. מצד אחד, מוסר קלוד את הדברים מנקודת הראיה הנוצרית של נושאי הצלב. יחד עם זאת יש לקחת בחשבון את אופיו רב-הניגודים של עקום-הכתף. הסופר, מצידו, רשאי להסתייג מרשומותיו של קלוד, הן כמשקפות את נקודת השקפתם של נושאי הצלב והן כמשקפות את רעיונותיו המסוכסכים של קלוד עצמו. באשר להשקפותיו של מספר הסיפור, שולט עירפול מכוון. יש שהוא מזדהה עם הפרספקטיבה של נושאי הצלב; הנה מזכיר הוא את "אדוננו המושיע". אך יש גם מקרים בהם הוא יוצר מרחק בינו לביין נושאי הצלב.

על היהודים פורץ הזעם האפל של מחפשי הדרך אל האלוהים. ירושלים היא רחוקה ומלכתחילה ספק רב אם יגיעו אליה. אך היהודים הכופרים הם בהישג יד. ואכן, המסע של גיוס די-טורון הולך בעקבותיהם של כמה וכמה מסעות היסטוריים, אשר לא הצליחו להגיע לארץ הקודש ולהילחם שם בכופרים, אולם הצליחו לשחוט יהודים במספר מירבי. אנשיו של די-טורון אינם פוגעים לרעה אך ורק ביהודים – הם גם הורגים איכרים; אולם יש כאן הבדל דק: את האיכרים הורגים על-מנת לזכות במזון וכלכלה; ואילו את היהודים מענים והורגים מתוך פרינציפ.

אין לומר שנושאי הצלב מתוארים ללא כל סימפאטיה. במשך המסע מתברר שהם טובלים, הם הרוצחים והקרבנות בעת ובעונה אחת. המלחמה ביהודים הולכת וקשה עליהם – משום שהם חשים בעליל בבגידה מבפנים, הם מרגישים שהיהודים הדרו לתוכם, לנשמתם. אולי יש יהודי שהתגנב לתוך המסע, אל בין הנוצרים, ומתנכל להם. ואולי היהודים הם כבר יסוד בתוך כל אחד מהם. ואולי אין זה אלא דמיונו הכבד, האטום, של די-טורון – או דמיונו החולני של קלוד עקום-הכתף? אין כל חשיבות בדבר. הממשי הוא הסבל, ההתלבטות. די-טורון מתחיל להשתנות. אם ביקש קודם את השלטון, הרי שעכשיו הוא מבקש את הרחמים והחסד. לבסוף, לאחר שנדמה לדי-טורון שהוא זיהה את היהודי שבין נושאי הצלב, ואף הכריז על כוונתו להרגו – נופל האציל על הרומח שלו ושם קץ לחייו. ביהודי (האמיתי או המדומה) לא פגע האדון; האם מאהבה?

שרגא אונגר, "מרצה זקן, גם נלעג, גם מיותר לגמרי" הוא המספר את הסיפור "אהבה מאוחרת" בגוף ראשון. לפי עדותו, נמצא האיש על סף ההתפוררות הגופנית. על סמך הקריאה בדבריו מתבקשת המסקנה שהוא נמצא גם על סף ההתפוררות הנפשית. רעיון אחד רודף אותו. החבר שרגא אונגר מפחד מן

הרוסים. מן הקשר הבולשביסטי כנגד עם ישראל הוא מפחד. הוא הוזה בדמיונו כיצד מתכוננים להשמיד את עם ישראל. המכה תבוא בבת אחת על היהודים היושבים ברוסיה ועל מדינת ישראל. לעיתים הזיתיו של שרגא אונגר הן המימות-מגוחכות, כמו תיאור הפונקציונרים המפלגתיים היושבים בקרמלין ושותים הרבה מאוד כוסות תה ומתכננים את אבדן ישראל, – אך לפעמים יש בהן איזו גדולה אפוקליפטית, כגון כאשר הוא מונה את כל אמצעי הלוחמה הנוראים שהסובייטים עלולים להשתמש בהם. וכך מקדיש שרגא אונגר את הימים המועטים שעוד נותרו לו לחיות כדי להתריע על הסכנה המתקרבת – ואין שומע לו. אך לאט לאט מתברר לנו, כי באמת אוהב שרגא אונגר את הרוסים; כל גילויי השנאה שלו לא היו אלא גילויי אהבה מוסווית. ובעמקי לבבו הוא מאמין, שזוה המצב גם אצל הרוסים: גם הם מצידם אוהבים את היהודי. "דובי הקרח הלבנים אשר נפשם יוצאת אל התמרים במדבר".

וכך אנו מגיעים אל המכנה המשותף של שני סיפוריו הנזכרים של עוז: האהבה המתחפשת לשנאה, השנאה המתגלגלת לאהבה. יש הקבלה בין מחשבות האציל די-טורון על היהודים לבין מחשבות שרגא אונגר על הרוסים. בשני המקרים מדובר בתמונת עולם ששפיותה מוטלת בספק – אך אין בכך כדי לגרוע מן הרצינות של החיפוש אחר שרשי הרגשות. יש כמה נקודות מגע בין כתיבתו של עמוס עוז לזו של אהרון אפלפלד; כגון, האנשת העולם הסובב; הרגשת אין האונים בפני הגורל שנקבע מראש ע"י כוחות עוינים; המחשבה שהיהדות אינה אמונה של עם קטן אלא אחד הפרינציפלים של ההווה הכלל-אנושית. בשנים האחרונות פירסם אהרון אפלפלד קובץ סיפורים, "אדני הנהר", ורומאן "העור והכתונת". מקום ההתרחשות של הרומאן ומרבית הסיפורים הוא ישראל, בניגוד לסיפוריו הקודמים של אפלפלד שמקום עלייתם לרוב מזרח אירופה. אמנם גם בספרים האחרונים הזכרונות הם תמיד משם; ונטל הזיכרון הזה הוא שאינו מאפשר לגיבורים לשכוח את עצמם, לחיות בהווה, לפתוח דף חדש. בוואריאציות שונות, מדגימים הגיבורים רעיון יסודי אחד. הם כולם אינם מסוגלים לחיות; הם חסרי אותו דחף סמוי, בלתי ניתן להגדרה, הממריץ אנשים לקראת מטרה מסויימת, לקראת הישגים והצלחה. במרבית הסיפורים שב"אדני הנהר" מגיעים הגיבורים לשלב של ירידה והתפרקות. כלומר: ירידה לפי המושגים המקובלים בעולם המעשה. בקנה מידה של מושגים אחרים, ייתכן ואין זו ירידה, אלא עליה דווקא. הגיבורים הללו, כמו המלווה בריבית קאנדל ("ברונדה"), פיניה הבמאי ("הלהקה"),

זייטשיק בעל המסעדה ("רגינה"), שמעון זינגר ("אכסניה"), הסוחר בארטפוס ("הסוחר בארטפוס"), ועוד רבים, לא נגמלו בבת אחת מכל הקשרים המעשיים עם העולם הסובב. קאנדל, שינדלר, בארטפוס ואחרים שכחו לשעה קלה את עברם הרובץ עליהם כקללה וכמארה והשתלבו במתרחש סביבם; הם אפילו "הצליחו", כלומר, הגיעו לנכסים. אפלפלד אינו מעוניין בפיתוח אופי, בהגדרה מדויקת של אנשיו, בתיאור ריאליסטי של חייהם ופעילותם. קוויהם מטשטשים, לכולם סימני זהות קרובים, מעשיהם מעורפלים. מתווך הדירות, הסוחר, עורך הדין – פעילותם המקצועית מרומזת בהכללות, במשפטים בלתי מחייבים. הדגש הוא על האווירה, על ההתפתחות הבלתי נמנעת לקראת הקאטסטרופה או המוות. העירפול, הטשטוש הם מכוונים. זהו נוף רגשי, המתחמק מן התיאור המדויק. אפילו "העור והכתונת" אשר כרומן חייב להיות ארוך יותר מסיפור ולהביא פרטים רבים יותר, גם הוא מתחמק מן ההגדרות הריאליסטיות. בטי, אשתו של גרוזמן, מגיעה במפתיע לירושלים, אל בעלה, ממחנות הכפיה אשר בסיביר. עשרים שנים עשתה שם, ולפתע שוחררה. אגב, לעיתים מדובר בעשרים שנה ולעיתים בעשרים וחמש שנה, כאילו אין כל אפשרות של מניין זמן מדויק. גרוזמן אינו שמח כלל באשתו, אף שזו מנסה בדרכה הדמומה והכנועה לעשות כל דבר לרצונו. השנים בסיביר עומדות בין בני הזוג כחיץ. אמנם לא היתה זו אשמתה של בטי ששולחה לסיביר. אך בין אם שהתה שם מרצון או מאונס – לגבי גרוזמן היא זרה ואין הוא מסוגל לקבלה כמות שהיא. יתרה על כך: בואה של בטי מעורר בגרוזמן את כל הזכרונות האפלים עד שהוא מאבד את אחיזתו בחיים שנראו לו מסודרים ובטוחים. בטי הולכת ודועכת – באשמת גרוזמן ובשל זכרונות סיביר, שרק לאחר סיום אותה תקופה מתחילים להתבהר לה. רק עם סיום הסיפור, כאשר גרוזמן מביא את בטי הגוססת לבית החולים, מתנצנצת בו ההכרה העמומה כי "מישהו קרא אליו, הושיט לו יד" (ע' 164). כבדה היא אשמתו – אך עתה מאוחר מדי.

מקום התרחשות הרומאן ומרבית הסיפורים הוא ישראל. בזאת עבר אפלפלד לנופים חדשים – סיפוריו הראשונים התרחשו במזרח אירופה. הגיבורים אינם ילידי הארץ – הם נולדו באירופה, עברו את השואה, ועברם משתלט עליהם, במוקדם או במאוחר. מדינת ישראל אינה משנה את מהותם של האנשים הללו, והיא אינה מפלט בפני הגורל היהודי הקבוע מראש. האנשים סוחבים את המטען הכבד אתם, בכל אשר ילכו. העתיד והעבר אינם אלא מעגל קסמים אחד, שאין אפשרות להחליץ ממנו.

העבר מעיק גם על גיבוריו של שמאי גולן. כמו אפלפלד, פנה אף שמאי גולן בספרו האחרון, "מותו של אורי פלד", מנופי אירופה לנופי הארץ; וכמו גיבוריו של אפלפלד, כן גם גיבוריו של גולן אינם יכולים לעולם להשתחרר ממה שהיה ולצפות לעבר עתיד חדש. הספרים שפירסם שמאי גולן עד עתה מהווים המשכיות מסויימת – אנו פוגשים נער יהודי בדרך נדודיו-סבלותיו באירופה של ימי השואה; אנו עוקבים אחר קבוצת צעירים מניצולי השואה בדרום לארצות-ישראל; ובספר "מותו של אורי פלד" אנו קוראים על נער מניצולי השואה שאכן הגיע לישראל וסופו שהוא נופל במלחמת ששת הימים. מותו של אורי פלד במלחמה אינו אלא תוצאה מוכרחת של עברו. אורי פלד, שהיה פעם יוזק, שהיה פעם יוסלה קופרמן, נכדו של ר' אברהם-לייב ראש ישיבת פשלנו, אמנם הצליח לעבור את המלחמה ולהגיע לישראל, לקיבוץ עין-השרון. הקיבוץ קיבל אותו ואת חבריו, ועוד נתן לו ברבות הימים את היפה בבנותיו לאשה. והרי אורי מהלך לו בשבילי הארץ, מדי צבא עליו וכומתה שחורה לראשו, מפקד עשוי ללא חת, גבה-קומה ונאה, ופיקודיו ממלאים אחר פקודותיו כהרף עין. אך במקום שאורי ישתחרר לאט לאט מן הסיטוט של העבר, הרי הסיטוט משחלט יותר ויותר עליו עד שמטשטשים הגבולות שבין מציאות לדמיון. "מותו של אורי פלד" אינו ספר ריאליסטי טהור. יש אמנם תיאורים רבים המבוססים על מעמד אפשרי במציאות, אלא שנוסף להם גוון סוריאליסטי, כגון מסיבת הפרידה של אורי מן הצבא, סדר העבודה בהר הזכרון, הפגישות עם הגברת עצמון, המסיבה אצל מינץ ומותו של אורי בשעת כיבוש העיר העתיקה כשהוא נושא את "ידידו" המת מינץ על גבו. האמת היא שלא רק אורי אינו מצליח לשכוח, אלא שבני הארץ מצידם טורחים להזכיר לו את עברו, את זרותו ואת נחיתותו בכל הזדמנות שהולמת ושאינה הולמת. אסנת, בת עין-השרון, נישאה לאורי; אביה, ברזילי, עמוד התווך של עין-השרון, מרבה לקרוא לחתנו בשם "יוזק" דווקא, כששם זה מצטלצל בפיו ככינוי של גנאי. בל ישכח אורי פלד של היום כי הגיע לעין-השרון כאחד יוזק קופרמן, עלוב וחסר כל. ואילו מינץ, מעריצה של אסנת, שהוא יליד הארץ, מספר השכם והערב על מעלליו בזמן מלחמת השחרור, ומבטל את פחדנותם של יהודי הגולה, אשר נטבחו בהמוניהם. למעשה מוצא אורי את מותו בשל רצונו המטורף להוכיח לאמינץ המת את טעותו. עצוב הוא גורלו של יוזק-אורי, אשר הגיע לחוף הנכסף וגילה בדרך הקשה שהבטחת החיים החדשים לא נועדה לו ולשכמותו.

בעית יחסם של ילידי הארץ לניצולי השואה מעסיקה סופרים רבים. אם ב"מותו של אורי פלד" קראנו על סבלו של אורי ועל עלבונו, הרי ב"אנשי סדום"¹⁶ לאהוד בן-עזר אנו קוראים על סבך הרגשות של צעיר יליד הארץ. אמנם יש להוסיף כאן, שהמצב שונה בשני המקרים – שעה ששמאי גולן מזדהה עם אורי, אין אהוד בן-עזר מזדהה עם צבי. צבי טוען, שכלילד הארץ, וכמי שמשפחתו עלתה לארצישראל לפני שנים רבות, אין הוא מסוגל להזדהות באופן רגשי עם קרבנות השואה. קשה לו אפילו לקבל את ההנחה, שהוא והם – בני אותו עם. הוא סבור שיהודי הגולה היו פחדנים, מוגי לב, ומותם מעורר בו סלידה יותר מאשר השתתפות. כפי שכבר ציינו, אין המחבר מזדהה עם דמותו של צבי מכל וכל; הוא אף מפריך את דבריו והשקפותיו. פסח הקשיש מדבר על הגבורה שאינה בכוח אלא בחולשה. צבי, הסגן הישראלי הצעיר, רוצה להסתייג מיהדות אירופה. הוא סבור ששנאת הגרמנים ליהודים היתה תופעה זרה ורחוקה, שאין לה כלל השלכות על חייו. אך טעות בידו. יוהאנס שמידט, יליד ווילהלמה, שנא שנאת מוות את אבותיו של צבי, ילידי פתח-תקווה. הישראליות אינה מחסה בפני האנטישמיות.

פתח-תקווה, אם המושבות, זכתה לבנים-סופרים הרבה. היא מופיעה שוב ושוב בספרות הישראלית. לא רק אבותיו של צבי נולדו וחיו בפתח-תקווה. גם הילד נחמן נולד במושבה ובה גדל. נחמן הוא הדמות המרכזית של הרומאן "של מי אתה ילד" מאת חנוך ברטוב¹⁷. אם ניסיתי בעמודים הקודמים למצוא מכנה משותף בין כמה סופרים בדרך הדגשת חיפושיהם אחר זהות יהודית-ישראלית, הרי שהחזרה להווי הארצישראלי מלפני כמה עשרות שנים אף היא שייכת לתמונה כללית זו. בסיפור ילדותו של נחמן הצליח חנוך ברטוב להתגבר על הקושי שבשיקוף מאורעות עולם המבוגרים דרך עיניו של ילד. נחמן גדל במושבה ארצישראלית של שנות השלושים וסיפור העלילה מסתיים עם תגיגת הבר-מצוה של הנער ערב מלחמת העולם השנייה. בזכרונותיו של נחמן יש מזכרונות הפרט ומזכרונות הכלל. הדי המאבק לעבודה עברית; קשיי הפרנסה וגל ה"פרוספריטי"; המאורעות; כל אלה ועוד שייכים להיסטוריה של כל בני אותה תקופה. נחמן קולט את הדברים בחושיו, כדרך ילד; קטעי שיחות המבוגרים מצטרפים לתמונה המתבהרת לנער רק בשנים מאוחרות יותר. "של מי אתה ילד" הוא ספר ריאליסטי במובן הטוב של המילה. אפשר לראות בבירור את המושבה, ואת האנשים החיים בה. הוריו של נחמן מתוארים ללא כחל ושרק; הדיבורים היפים של האב שלא תמיד הוא עצמו מסוגל לעמוד בהם;

החולשה שהוא מגלה כשיורד עליו אסון בלתי צפוי; האם שלעיתים קרובות הרבה יותר מדי עיניה דלוקות מבכי. האב עובד במלאכות שונות ורבות והמשפחה, למרות עמלנותה וחריצותה, חיה תדיר מן הילד לפה. יש תקופות רעות ויש תקופות טובות; אין רווחה של ממש. התחנות בחייו של נחמן הקטן רבות ושונות בטיבן: הגן של בלומה הוא טוב; ה"תלמוד הורה" הוא סיוט; טוב הוא בית-ספר "יבנה" אך טובה ממנו הגימנסיה החדשה. חברת-הילדים פעמים היא קונדסיה ופעמים היא אכזרית ופעמים היא ידידותית; אין ניסיון ליפות את הדברים אך אין בשום אופן השמצה לתיאבון. למרות כל השעות הקשות, המאזן של חיי נחמן הנער הוא חיובי; גם הזיכרון על הדוד רפאל, אחת הדמויות הדומיננטיות בספר, שנרצח ע"י ערבים בשרתו כנוטר, הוא זיכרון המוסיף לחיים עומק, ולא רק צער. ברטוב הוא אחד הריאליסטים המעטים בספרות הישראלית, ובתור כזה אינו מתרחק מן האחריות שבכתיבה שקולה.

ארצישראל של שנות המנדט היא ארץ שהסופר הישראלי חוזר אליה שוב ושוב. ההתמודדות עם בעיות חדשות אף היא מחייבת חזרה לעבר, בתקווה לחשוף בו את שורשי ההווה אשר רבים רואים אותו כפגום. שונה לגמרי באופיו מ"של מי אתה ילד" הוא ספר הזכרונות של חיים גורי, "הספר המשוגע"¹⁸. שעה שברטוב הוא ריאליסט, אשר כתב ספר אופטימי למרות נסיון החיים המר שבו, הרי גורי הוא סנטימנטליסט, שכתב ספר נוסטלגי שאינו מתכוון כלל למסור רקע עובדתי מסודר. "הספר המשוגע" בנוי קטעי זכרונות, מחשבות והזיות; פרוזה ושירה, אמת ודימיון משמשים בו בערבוביה. גם כאן, ישנם זכרונות הכלל וישנם זכרונות הפרט, עוד כמשורר הפלמ"ח דיבר גורי בשם רבים וגם ב"הספר המשוגע" אין הוא מבליט את עצמו אלא מבקש לדבר בשם של חבריו. לעומת זאת, זכרונותיו של דוד שחר הם זכרונות הקשורים בעיקר למקום; – לירושלים. אמנם כמה מן הדמויות החשובות שב"היכל הכלים השבורים"¹⁹ נודדות בעולם, אך בליבן קשורות הן תמיד לכור מחצבתן, כעובר זה הקשור בטבורו לאמו. ד"ר שושן האומלל, בכל נדודיו בחומר וברוח, נושא מתחת למסכה הזרה את פניו של סרוליק הקטן משכבר בימים. גבריאל לוריא, אשר דמותו משמשת ל"אני המספר" בבחינת נוכחות מתמדת שמאחורי הדברים, נוכחות המוסיפה מובן ומשמעות לפרטים השונים – גבריאל לוריא לעולם אינו רחוק, מבחינה נפשית, מבית אמו בירושלים. ולא רק למקום, לירושלים, נועד תפקיד חשוב בסיפורים הללו; קיים גם החיפוש אחר

מימד הזמן. דוד שחר הולך בדרכו של מרסל פרוסט בחיפושיו אחר הזמן האבוד.

אם דוד שחר מבקש לבנות הוויה של ירושלים סביב דמותו של גבריאל לוריא, הרי שבדרך הסיפור האנקדוטי הקל מבקש גדעון תלפז לבנות חדמית של העיר צפה סביב דמותו של נחמיה ברוך. הכוונה לקובץ הסיפורים "האפיקורס"⁽²⁰⁾. אלה הם סיפורים חביבים על צפת וכמה מתושביה; הבחירה בבעל בית-מלך כדמות מרכזית היא קונבנציה נוחה המאפשרת לכלול אנקדוטות שונות במסגרת רופפת. הסיפורים הם מן ההווה וגם מן העבר, כשהקו המנחה הוא רהיטות הסיפור ולא מימד של עומק.

ושוב בימי המנדט אנו נמצאים בספרו של אהרון אמיר, "נון"⁽²¹⁾. "נון" הוא החלק הראשון של רומאן, ומספר על שנות ילדותו ועלומיו של הגיבור. הספר כתוב בסגנון נטורליסטי, וניתן להגדירו כ"בילדונגסרומן", כלומר, רומאן המתאר את התפתחותו ההדרגתית של הגיבור המרכזי. במתכוון מראה אמיר את גיבורו תחילה כנער חסר ידיעות והשכלה, כדי להדגיש את תהליך התעוררותו לבעיות פוליטיות המטרידות את היישוב. מאותה סיבה מובאים דיבוריו ומחשבותיו של נוך בסגנון פשטני – הרי נוך הוא נער שסיים רק כמה כיתות בית-ספר והוא חייב ללמוד הכל בעצמו בדרך הקשה. "נון" הוא ספר בעל השקפה פוליטית, וברור שהסופר אינו רואה את המציאות הפוליטית של ימי המנדט כהוויה מנותקת מן המציאות הפוליטית כיום. המאבק עם הערבים והבריטים בימי המנדט משמש רקע גם לספרו של יצחק שלו, "תחת התוח"⁽²²⁾. אכן, כפי שכבר ציינתי בתחילת דברי, ספרות השנים האחרונות היא ספרות "ישראלית" או "ארצישראלית" מובהקת, קשורה לאנשים, לארועים, לנופים. סיפורי נוף ישראלי הם הרישומים האימפרסיוניסטיים של שושנה שרירא "בזכות עצי-התאנה"⁽²³⁾.

ספר אימפרסיוניסטי אחר הוא "וירח בעמק אילון" לעמליה כהנא-כרמון⁽²⁴⁾. נופי ארצישראל הם יסוד חשוב עד מאוד בכתיבתה של עמליה כהנא-כרמון. ברומאן החדש שלה, נופי ירושלים ותל-אביב, אילת ובאר-שבע חשובים אולי לא פחות מחוט העלילה. הסופרת כותבת מנקודת הראות של אשה; מרבית הדמויות המרכזיות שבסיפוריה הן נשים וללא ספק הן עדיפות על הגברים הן מבחינת רישומן והן מבחינת היכולת שהשקיעה בהן הסופרת. לרבות מן הגיבורות קווי אופי דומים. בסיפור "אני צמא למימך ירושלים", סיפור שהופיע לראשונה בקובץ "בכפיפה אחת" ונכלל שוב, כחלק מיריעה

רחבה יותר, ברומן "וירח בעמק אילון", מהרהרת נועה בחברותיה: "ברוריה, את אני. ימימה, את אני". ופעם אחרת היא מהרהרת על עצמה: "אינני אלא תוף שהמאורעות, האנשים, המקומות, מכים בו". ואכן, נועה קרובה בנפשה לברוריה ולימימה; וגם לחולדה; וגם לתרצה; וגם לפועה; וגם לנעימה ששון הכותבת שירים בכאב לב. אפשר גם לנסח זאת ביתר דיוק: הגיבורות הללו, אשר הירח לא עמד דום למענן, והזמן החולף הטביע בהן את חותמו, הרי הן אשה אחת בשלבי התפתחות שונים. בסיפור "עז לבנה, חבלבל", דרך קזוארינות מגלמת פועה בתוכה, מבלי לדעת זאת, את ברוריה בטרם נישאה לאיש ובטרם ילדה ילדים. חולדה היא, למרות ההבדלים הרבים שברקע, נעימה ששון שהגיעה לבגרות מאוכזבת. לא תמיד מדובר רק בשלבים שונים של התפתחות בזמן. יש שהדברים מסובכים יותר. בסיפור "עז לבנה, חבלבל", דרך קזוארינות" (סיפור הקשור לרומאן "וירח בעמק אילון" מאחר ומופיעה בו אחת הגיבורות המשניות של הרומאן) פועה אינה אך ורק ברוריה צעירה יותר. פועה היא ברוריה שנעצרה במקום מסויים בהתפתחותה, מעין שמורת-טבע. או ששתי הנשים הן אפשרויות התפתחות שונה. ושתי האפשרויות רעות; אין אפשרות טובה. כך וכך נידונה הגיבורה לאומללות. היא יכולה להישאר בבית-הוריה, לשמור על ילדות מדומה, כמו פועה; היא יכולה להינשא למי שליבה יוצא אליו, כמו ברוריה. הנישואין והילדים הרסו בברוריה את כושר הציור; בדיוק כפי שהנישואין הרסו את אישיותה העצמאית בעלת-הייחוד של נועה. ואילו פועה בבית הוריה משחקת בחוכניות שאינן מתגשמות; אין מוצא. איוב כובש לו את פועה לשעה קלה; אולי גם הוא מבקש לחזור אל העבר ולהטותו אל אפיק חדש; אולם שוב זו אינה אלא אפשרות סרק נוספת. וכן, בכיוון הלוך ובכיוון חזור מופיעים בפני פועה העז הלבנה, החבלבל ודרך הקזוארינות בסדר מהופך, ואין הבדל בין ראשית לאחרית.

פרקי "וירח בעמק אילון" אינם סדורים בצורה כרונולוגית. אין גם לומר, כי יש כאן עלילה ברורה ומוגדרת, הגם שקיים גרעין עלילתי. החוט המקשר מטלסל לכאן ולכאן, יש סטיות בגוף הסיפור המתקשרות אך בקושי לדמות המרכזית. כאשר הסיפור עובר ממרת טלמור, אשה תל-אביבית בתקופת שנות השישים, לנועה, שאינה אלא מרת טלמור בצעירותה, בערב ובימי מלחמת תש"ח – אין כאן טכניקה של "פלאשבק", השלכה לאחור, במובן המקובל של המילה; שכן אין כאן רצף של עלילה המסתבר מתוך פרשה קדומה יותר. יש גם בפגישה של נועה עם חברותיה בהווה את העבר, אפשר לכל היותר להגיע לאיזה מצב סביל של חיים בצותא.

מוזר הוא שכל הגיבורות העצובות הללו (למרות שיש בהן אולי נתונים לכך) אינן מנותקות כלל מן הסביבה והזמן. ישראליותן מודגשת; את הנוף הסובב אותן מיטיבה הסופרת לתאר; המלחמות שעברו על היישוב היו אף מלחמותיהן והשאיירו בהן עקבות. מלחמת ששת הימים מופיעה במחשבותיהן ובדיבוריהן.

ממלחמת ששת הימים חוזר דניאל, גיבורו של הרומאן "מסע דניאל" ליצחק אורפז¹. דניאל החוזר מן המלחמה שונה מדניאל שיצא למלחמה. הוא גם שונה בכמה קווים מהותיים מן הגיבורים של ספרים אחרים של אורפז. אמנם, הוא מחפש את הבדידות, כמוהם; הוא חורג בהליכותיו, כמוהם; הוא בז לתועלתנות החמרית, כמוהם. אך דרכו, שלא כמו דרכם של מומו, של יעקב, של נפתלי נוי, אינה דרך של בריחה, אלא דרך של חיפוש; והוא היחיד אשר באמת מוצא את אשר חיפש. למרבה ההפתעה, רומאן זה, המתחיל בהתמוטטות של דניאל הצעיר בעקבות העימות עם ההרג חסר השחר שבמלחמה – מסתיים בנימה של תקווה. מכמה בחינות, קרוב "מסע דניאל" להשקפת העולם שבכתבי הרמן הסה, אשר זכה לפופולאריות מחודשת בשנים האחרונות: השאיפה להתבודדות על-מנת למצוא את ה"אני" האמיתי; ההתרחקות מן האביזרים של הטכניקה המודרנית וההתקרבות לטבע; הרצון לגלות את המופלא ב"פשוטי אדם" דווקא; השאיפה לחנך ע"י נוכחות סובלנית ונתינת דוגמה. דניאל החוזר מן המלחמה חייב לבנות את עולמו מחדש. לשם כך, הוא יודע, עליו להתרחק מכל דבר המסיח את הדעת. הוא חייב להתרחק משאונה של העיר, מן הנוחיות (וגם החיכוכים) שבבית אמו; הוא חייב גם להתרחק מידידיו הטובים ואפילו מיעל האוהבת (והאהובה). הפגישה עם המוות, הידיעה הברורה שהוא עצמו גרם למותו של אדם, גורמות לו לדניאל לחפש לעצמו ריפוי בדרך של התבטלות האישיות והשתלבות לתוך מערכת קוסמית רחבה יותר. הוא מקים לו סוכה במקום בודד על שפת הים, והימים החולפים עליו שם משנים את דמותו החיצונית והפנימית. בקפיצת הדרך מגיע דניאל אל תכלית מסעו. המסע כמובן, אינו נמדד במושגים של גיאוגרפיה – דניאל שוהה כל העת במקום אחד על שפת הים, לא רחוק מעיר מולדתו; ולמעשה, ברור לו מלכתחילה שכאשר יגיע לשלמות עם עצמו, יחזור שוב אל עירו, אם כי לא בדיוק אל מסגרת החיים הקודמים. היעלמותם המיסתורית של מכשיר הטרנזיסטור והשעון של דניאל בתחילת תקופת הניסיון שלו על החוף, והתגלותם שוב כאשר דניאל עומד בגמר תקופה זו הם מסגרת חיצונית למתרחש. דניאל מגיע בחיפושיו אל גרגר החול: כאשר הוא מסוגל לקלוט ולהעריך את העולם העצור בגרגר זעיר

זה, מגיע שלב ההתבודדות אל קיצו. מעתה הפשי דניאל לחזור לחברת בני האדם – שונה משיצא ממנה. הוא תוזר, כביכול, אל המעשים "הקטנים"; מבקש לעזור לאנשים; מתמסר להדרכת ילדים קשי-חינוך. לשם כך עליו לוותר על חיים פרטיים; לוותר סופית על יעל. ושכרו של דניאל בכל אלה – הגילוי המתחדש תמיד של הפלא שבהוויה.

הרומאן "צל הציפור" לאיתמר יעוז-קסט²⁵ מצייר, תוך שימוש בסמלים, את האימה שבטרם מלחמת ששת הימים. ציפור המנקרת בחדות ברגלו של הגיבור, וזאת במפתיע, כשהוא עדיין רדום, לפנות בוקר, ואף נועצת בו עיניים קפואות ואכזריות, מסמלת את הבאות. בניגוד למקובל, ציפור אימתנית זאת היא דווקא יונה (אכן הבקיאים בהילכות יונים טוענים שרשעותן של אלה מרובה). ברקע נזכרים אי פה ואי שם קטעי עברו של הגיבור, המספר את הסיפור בגוף ראשון. אין אלה קטעים בסדר כרונולוגי ואף אין הם בסגנון ריאליסטי (הספר כולו אינו מתרחש במישור ריאליסטי) אולם ניתן ללמוד מהם שהגיבור עבר את החווייה הטראומטית של השואה בתור ילד. אוירת המועקה שלפני מלחמת ששת הימים מתבטאת בהרגשתו של האני המספר במרכיבים שונים. הטיפול בדרישת פיצויים מגרמניה והביקור בשגרירות עוינת ממזגים את הזיכרון הכאוב של העבר ואת הפחד מפני העלול להתרחש בעתיד הקרוב; המצב הנפשי המעורער גורם למחלה גופנית; תולדה נוספת של מצבו של האני המספר היא צרימה ביחסים שבינו לבין אשתו, על אף שביסודם יחסים אלה הם הרמוניים. אין הספר עוסק ישירות במלחמת ששת הימים. הוא מסתיים ערב המלחמה. באופן פאראדוכסאלי, הרי למרות שהמלחמה עדיין עומדת בפתח ועתידה לפרוץ במהרה, לכל הדיעות, רגוע המספר בסיומו של הספר ומרגיש כמי שהחלים ממחלה קשה. המועקה שנשתררה בחייו הפרטיים נגוזה וההרגשה השלטת היא שגם המאורעות החיצוניים עתידים, בסופו של דבר, להגיע אל פתרון. אין להבין זאת כאילו שמח הגיבור לקראת המלחמה, או כאילו אין הוא מביין שהיא עומדת להתרחש; אולם ניטל משהו מן האימה שבה וחוזרת ומתעוררת האמונה בהמשכיותם של הדברים. אשתו של המספר היא בהריון. גם פרט זה מתרכב במציאות הכללית; יש כאן הבטחה לחיים חדשים. המספר חייב להתגבר על זכר השואה שהעכירה עליו את עולמו בהיותו ילד. רק לאחר שיתגבר על העבר יוכל להתמודד בהווה.

היבול הספרותי של השנים האחרונות נוטל את קוויו המשותפים מן המציאות שאנו נתונים בה, ואילו את קוויו הנפרדים – מאמנותו השונה של כל סופר

וסופר. ברור שלא היתה זו עונתם של "יוצרים במגדל השן". העולם, כפי הנראה, "הוא יותר מדי אתנו"; אם לטובה ואם לרעה.

יוני, 1972.

הערות ל"עם הבחירה ככאב וכגרוטסקה"

1. מסע דניאל, מאת יצחק אורפז, ספריה לעם, הוצאת עם עובד, 1969.
2. מות ליסנדה, מאת יצחק אורפז, ספרית פועלים, 1964.
3. נמלים, מאת יצחק אורפז, הוצאת עם עובד, 1968.
4. בתחילת קיץ - 1970, סיפור מאת א.ב. יהושע, "הארץ", 15.4.71.
5. וירח בעמק אילון, מאת עמליה כהנא-כרמון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1971.
6. העור והכותונת, רומאן מאת אהרון אפלפלד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1971.
7. מותו של אורי פלד, מאת שמאי גולן, ספריה לעם, הוצאת עם עובד, 1971.
8. אהבה מאוחרת, סיפור מאת עמוס עוז, קשת מט', סתו 1970.
9. של מי אתה ילד, מאת חנוך ברטוב, ספריה לעם, הוצאת עם עובד, 1970.
10. נון, או דו"ח על צרעה כאיש צעיר, מאת אהרון אמיר, ספרית מקור, הוצאת מסדה, 1969.
11. הספר המשוגע, מאת חיים גורי, ספריה לעם, הוצאת עם עובד, 1971.
12. תחת התות, מאת יצחק שלו, הוצאת לוי-אפשטיין, 1971.
13. שירה, מאת ש"י עגנון, הוצאת שוקן, 1971.
14. עד מוות, סיפור מאת עמוס עוז, "קשת" מה', סתיו תשל"ל 1969.
15. אהבה מאוחרת, סיפור מאת עמוס עוז, "קשת" מט', סתיו תשל"א 1970.
16. אנשי סדום, רומאן מאת אהוד בן-עזר, הוצאת עם עובד, ספרית ילקוט, ת"א 1968.
17. של מי אתה ילד, רומאן מאת חנוך ברטוב, הוצאת עם עובד, ספריה לעם, ת"א 1970.
18. הספר המשוגע, מאת חיים גורי, הוצאת עם עובד, ספריה לעם, ת"א 1971.

19. היכל הכלים השבורים, ספרית פועלים, 1969.
20. האפיקורס, סיפורים מאת גדעון תלפז, הוצאת עקד, 1970.
21. נון, רומאן מאת אהרון אמיר, ספרית מקור, הוצאת אגודת הסופרים העברית בישראל ליד הוצאת "מסדה", רמת-גן, 1969.
22. תחת התוח, מאת יצחק שלו, הוצאת לויגן-אפשטיין, 1971.
23. בזכות עצי-התאנה, סיפורים מאת שושנה שרירא, הוצאת עקד ת"א, 1971.
24. וירח בעמק אילון, מאת עמליה כהנא-כרמון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1971.
25. צל הציפור, מאת איתמר יעוז-קסט, הוצאת עקד ת"א, 1971.